

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 1

www.navoiy-uni.uz

www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 1

www.navoiy-uni.uz

www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

BOSH MUHARRIR

O'RINBOSARI

Karomat Mullaxo'jayeve

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)
Isa Habibeyli (Ozarbayjon)
Seyhan Tanju (Turkiya)
Almaz Ulvi (Ozarbayjon)
Benedek Peri (Vengriya)
Vahit Turk (Turkiya)
Teymur Kerimli (Ozarbayjon)
Eunkyung Oh (Koreya)
Nazef Shahrani (AQSh)
Boqijon To'xliyev
Muhammadjon Imomnazarov
Bilol Yujel (Turkiya)
Qosimjon Sodiqov
Zulxumor Xolmanova
Mustafa O'ner (Turkiya)
Nurboy Jabborov
G'aybulla Boboyorov
Kimura Satoru (Yaponiya)
Imran Ay (Turkiya)
Aftondil Erkinov
Nadir Mamadli (Ozarbayjon)
Rashid Zohidov
Otabek Jo'raboyev
Bulent Bayram (Turkiya)
Qo'ldosh Pardayev
Nodirbek Jo'raqo'ziyev
Oysara Madaliyeva
Hilola Nazirova

MUNDARIJA

MATNSHUNOSLIK

Oysara Madaliyeva

Alisher Navoiyning 1480-yillar lirikasi tarixiga
nazar ("Devoni jadid" yoki "Navodir un-nihoya"
qo'lyozmalari asosida) 4

Furqat To'xtamuratov

"Gulshani jovid" qo'lyozmalari tadqiqi 40

Parviz Izzatillayev

"Muhokamat ul-lug'atayn" Eron navoiyshunoslari
talqinida 57

ADABIYOTSHUNOSLIK

Tanju Seyhan

Ali Şir Nevâyî'nin *Hired* Redifli 4 Gazeli Üzerine
Görüşler ve Hired Kavramı 72

Kemal Yavuz Ataman

Nevâyî Düşüncesinde Cemiyetin İmarı ve
Nizamı 102

Rıdvan Öztürk

Afganistanlı Şair Âlim Lebib'in Nevaî Şiirlerine
Yazdığı Nazire Gazeller ile Tahmislerin
Dilbilimsel Özellikleri 118

LINGVISTIKA

Samixon Ashirboyev

O'zbek milliy transkripsiyasini yaratish yo'lida 131

Baxtiyor Abdushukurov

Kul tigin bitigtoshidagi ijtimoiy-siyosiy leksika 143

EDITOR IN CHIEF	
Shuhrat Sirojiddinov	
 DEPUTY EDITOR IN CHIEF	
Karomat Mullakhojaeva	
 EXECUTIVE SECRETARY	
Ozoda Tojibaeva	
 EDITORIAL BOARD	
Karl Rechl (Germany)	
Isa Habibbeyli (Azerbaijan)	
Seyhan Tanju (Turkey)	
Almaz Ulvi (Azerbaijan)	
Benedek Peri (Hungary)	
Vahit Turk (Turkey)	
Teymur Kerimli (Azerbaijan)	
Eunkyung Oh (Korea)	
Nazif Shahrani (USA)	
Bakijan Tukhliev	
Mukhammadjan Imomnazarov	
Bilol Yujel (Turkey)	
Kasimjan Sadikov	
Zulkhumor Kholmanova	
Mustafa O'ner (Turkey)	
Nurboy Jabborov	
Gaybullah Babayarov	
Kimura Satoru (Japan)	
Imran Ay (Turkey)	
Aftandil Erkinov	
Nadir Mamadli (Azerbaijan)	
Rashid Zahidov	
Atabek Juraboev	
Bulent Bayram (Turkey)	
Kuldosh Pardaev	
Nodirbek Jurakuziev	
Oysara Madalieva	
Hilola Nazirova	

CONTENTS	
TEXTOTOLOGY	
Oysara Madalieva	
Insights Into the History Of ‘Ali Shīr Navā’ī’s Lyrics of the 1480s (Based on the manuscripts <i>Divāni jadid</i> or <i>Nawādir al-nihāya</i>)	4
Furqat Tukhtamuratov	
Studying the manuscripts of “Gulshani Javid”	40
Parviz Izzatillayev	
"Muhokamat ul-lughatayn" in the interpretation of Iranian Navoi studies	57
 LITERATURE	
Tanju Seyhan	
Opinions on Ali Şir Nevâyî’s 4 Ghazes with Hired Redif and the Concept of Hired	72
Kemal Yavuz Ataman	
Construction and Order of the Society in Nevâyî Thought	102
Rıdvan Öztürk	
Linguistic Characteristics of the Naziraz Ghazals and Tahmis Written by Afghanistan Poet Alim Labib to Nevaî Poems	118
 LINGUISTICS	
Samikhan Ashirbaev	
On the way to creating the Uzbek national transcription	131
Bakhtiyar Abdushukurov	
Socio-political vocabulary in the epitaph of Kul-tigin	143

LINGVISTIKA

LINGUISTICS

O'zbek milliy transkripsiyasini yaratish yo'lida

Samixon Ashirboyev¹

Abstrakt

O'zbek milliy transkripsiyasi masalasi o'tmishda davlat miqyosida qo'yilmagan edi, balki transkripsiya har bir tadqiqotchining o'z tanlovi bo'lgan. V. V. Reshetov tashabbusi bilan o'zbek shevalarini yozib olishda qo'llanadigan transkripsiyaning yuzaga kelishi bu sohadagi muammolarni kamaytirgan edi, lekin bu transkripsiya yangi sharoitda faoliyatda bo'lmasligi aniq bo'lib qoldi.

O'zbekiston Respublikasida lotin asosidagi yozuvning joriy etilganligiga o'ttiz yil bo'lyapti. Bu davr ichida nashr va matbuot ishlarimizning katta qismi lotin alifbosi asosidagi yozuvda e'lon qilinmoqda. Hozirgi oliy ta'lim muassasalarida o'qiyotgan yoshlar lotin yozuviga to'la o'tishgan. Endilikda ilmiy yozuv nomi bilan yuritib kelingan transkripsiya tizimini ham lotin yozuvi asosida yaratish davri keldi va uning namunalari paydo bo'ldi. Ushbu maqolada o'zbek milliy transkripsiyasi tizimini yaratish masalasi yoritilgan va u Xalqaro fonetik alifboning turkologiyada muvaffaqiyat bilan qo'llanayotgan varianti asosida ishlab chiqildi hamda taklif etilayotgan tizim 2016-yildan beri oliy ta'limda tajriba qilib kelindi.

Kalit so'zlar: *transkripsiya, transkripsion belgi, transkripsion tizim, dialektologiya, Xalqaro fonetik alifbo, tovush, unli va undosh tovush.*

Kirish

Filologik ilmda transkripsiyaning alohida o'rni bor. Bu tizimning yaratilishi dunyo tilshunosligining katta yutug'i bo'lgan. Ilmda va axborot tizimida transkripsiya deyarli ayni yoki bir-biriga yaqin ta'riflar berilgan. Muhimi, transkripsiya nutqqa xos tovush va uning qirralarini ifodalashda yozuvda qo'llanadigan harflar, belgilar (ishoralar) tizimi hisoblanadi. Tilshunoslikda undan nutq tovushining aniqligi talab qilingan o'rinlarda foydalaniladi.

O'zbek til bilimi, uning dialektologiya sohasining rivojlanish

¹ Ashirboyev Samixon – filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-mail: samixon.ashirboyev@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-5202-6494

Iqtibos uchun: Ashirboyev, S. 2024. "O'zbek milliy transkripsiyasini yaratish yo'lida". *Oltin bitiglar* 1: 131 – 142.

bosqichida milliy transkripsiya masalasi kun tartibiga chiqmoqda. Buning tarixiy sabablaridan biri davr tadqiqotchilarining aksariyati o'zbek dialektologiyasini kirill yozuvi asosidagi transkripsiyada o'rganib kelganligidir, lekin o'sib kelayotgan avlod ta'lim bosqichlarida lotin asosidagi yozuvda savod chiqarganligi va shu yozuvda ish ko'rayotganligi ta'lim jarayonida va tadqiqot olib borishda bu transkripsiyaning istiqbolli bo'lmasligi ham reallashdi. Shuningdek, hozir ham dialektologlarimizning kiril asosidagi transkripsiyadan foydalanayotganligi o'zbek shevalari bo'yicha tadqiqotlarning xalqaro maydonga chiqishi uchun yo'l bermayotirki, endilikda o'zbek dialektologiyasi fanining yangi sharoitda rivojlanishi uchun muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqarmoqda. Demak, dialektologiyaning yangi bosqichdagi taqdiri ko'p jihatdan milliy transkripsiya masalasini uzil-kesil hal qilishga bog'liq bo'lib qoladi. Tan olish kerakki, keyingi 4 yil ichida 8 marta dialektologiyaga bag'ishlangan Xalqaro va Respublika konferensiyalari va unda o'zbek shevalari bo'yicha 800 dan ortiq ma'ruza (maqola) e'lon qilingan bo'lsa-da, yirik dialektologik tadqiqotlar amalga oshirilmadi. To'g'ri, ilmiy tamoyillarga rioya qilinmasa-da, ayrim lug'atlar paydo bo'ldi, lekin bu lug'atlar dialektologlar tomonidan amalga oshirilmadi, balki ular dialektologlar yaratishgan bo'lsa-da, unda transkripsiya tamoyillari hal qilinmay turib, bu ishga kirishilgan. Buni shu lug'atlarning mualliflari kamchiligi deb qarash ham kerak emas, balki hozirga qadar lotin alifbosi asosidagi yagona va rasmiy tan olingan transkripsiya tizimining joriy etilmaganligi bilan izohlash mumkin. Lotin alifbosi asosidagi transkripsiya tizimining dastlabki variantlari yaratildi va u darsliklarda aks ettirildi [Ashirboyev 2016, 21-22; 2021, 26-27; Муродова 2019, 18-19], lekin bu darsliklarda umumiylik saqlanmagan, shu tufayli bo'lsa kerak, ilmiy ishlar hamon kirill asosidagi transkripsiyada, qisman, lotin alifbosi asosidagi transkripsiyada bajarilmoqda va ularda yagona yondashuv, tamoyil namoyon bo'lmayapti. Yirik tadqiqotlarda ham shunday holat kuzatiladi. Bu esa o'zbek dialektologiyasida mavjud turg'unlikning hamon saqlanishiga olib kelmoqda¹.

Milliy transkripsiya sari

Hozirgi kunda ikki yozuvda: ham kirillda, ham lotinda tayyorlangan transkripsiya tizimi namunalari bor. Ma'lumki, dialektologiya, etimologiya, tarixiy fonetika va grammatikaga oid

¹ Darsliklardagi farqlar to'g'risida quyiroqda fikr yuritiladi.

tadqiqotlarni transkripsiyasiz amalga oshirib bo'lmaydi. O'zbek tilshunosligi shakllana boshlagan davrdanoq transkripsiyaga ehtiyoj bo'lgan, hatto, unga 20-yillarning davlat arboblari ham e'tibor qaratgan, jumladan, 20-yillarda lotin alifbosiga o'tish chog'ida Nazir To'raqulov "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnaliga xat yo'llab, alifboning ikki: amaliy (praktika) va ilmiy (bilim) alifbolari turlari mavjudligini ko'rsatgan hamda transkripsiya tizimini ilmiy alifbo deb yuritgan edi [Nazir 1926, 45-49]. Lekin u o'z transkripsiya tizimini taklif qilgan emas.

Ta'kidlash joizki, 20- va 30-yillardan boshlab keyingi davrlarda ham yozib olingan matnlarda turli xildagi transkripsiya belgilarini kuzatish mumkin. Prof. Y. D. Polivanov o'zbek shevalarini yozib olishda lotin alifbosiga asoslangan xalqaro transkripsiyadan foydalanishga harakat qilgan, lekin kirill tizimiga ham ora-orada murojaat qilgan. Bu fikrni uning sobiq Ittifoq Fanlar Akademiyasi-ning "Известия" jurnalidagi maqolasida qo'llagan transkripsiyasi asosida aytmogdamiz. Faqat unilarning o'zini tahlil qilganimizda Turkiston shevasida **ı, y, e, ø, æ, ъ, u, o, a**; Iqon shevasida **i, y, e, ø, ε, u, ш, а, о** transkripsiya belgilarini qo'llaganki [Поливанов 1929, 515, 528], shuning o'zidan transkripsiyadagi yagonalikning bo'lmaganligini ko'rish mumkin. Y. D. Polivanov Turkiston va Iqon shevalarida unli fonemalar uchun qo'llagan belgilarning muvofiqligini quyidagi jadvalga tushirish mumkin:

	Turkiston shevasida	Iqon shevasida	Fonemaning xususiyati	Turkiston shevasida	Iqon shevasida
old qator	ı	i	orqa qator	ъ	ш
old qator	y	y	orqa qator	u	u
old qator	e	e	orqa qator	o	o
old qator	ø	ø	orqa qator	a	a
old qator	æ	ε			

Ko'rinib turibdiki, birinchidan, transkripsiya uchun tayanch alifbo tanlanmagan, ya'ni unda lotin alifbosi ham, rus alifbosi (ъ) ham ishtirok etmoqda; ikkinchidan, ayni bir fonema uchun turlicha shakl olingan (ı/i, ъ/ш, æ/ε). To'g'ri Y. D. Polivanov o'zbek adabiy tilidagi **a** fonemasiga ekvivalent bo'la oladigan æ va ε harflari bilan ifodalangan fonemalarning artikulyatsiyasida farq borligini aytadi [Поливанов 1927, 529]. Aslida ular jiddiy farqlar emas, balki bir unlining variatsiyalaridir. Demak, ularni bir alifbo imkoniyatlaridan kelib chiqib yoritish mumkin edi, boshqacha aytganda, uning qo'llagan transkripsiya belgilari turli tizimdagi

alifboni aks ettirgan. To'g'ri, transkripsiyada boshqa alifbolardan harf (belgi) qabul qilinishi mumkin, shunda ham uning sabablari va isboti bilan amalga oshirilishi lozim bo'ladi. Afsuski, bu ish amalga oshirilgan emas. Albatta, uning transkripsiyadagi bunday murakkab tizimi keyingi davr tadqiqotchilarining ham chalg'ishiga olib kelmoqda.

Undosh fonemalarda, asosan, turkologiyada qo'llanib kelgan harflardan foydalangan, lekin ba'zi o'rinlarda undan chekinadi, ya'ni γ (g') o'rnida **а** harfini qo'llaydi, vaholanki, turkologiyada γ harfidan foydalanib kelingan [<https://www.google.com>]. To'g'ri, **а** harfi ham xalqaro fonetik alifboda bor, lekin undan foydalanish noqulay.

G'ozii Olim Yunus 1927-yilda "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnalida "O'zbek tilining tovushlari" maqolasini e'lon qiladi. Bu maqolada o'zbek shevalaridagi unli va undosh tovushlarga tavsif beradi va tovushlarni uch alifbo tizimini qo'llagan holda yoritib boradi, ya'ni arab harflariga qo'shimcha belgi qo'yish (an'anadagi belgilar va o'zi tomonidan ham) orqali shevadagi xususiyatni ifoda qilgan [Янгибаева 2010, 49-62]. Uning qo'llagan belgilaridan ba'zilarini keltirib o'tamiz: **ə** unlisini **آ, ә, ä** grafemalari, **e** unlisini **э, е** grafemalari bilan, **ъ** unlisini **і** va **ї** grafemalari bilan ifoda qiladiki, bu bilan ayni o'rinda o'sha davr dialektologlarini nazariy jihatdan qurollantirgan ham edi. Bu G'ozii Olim Yunusning shaxsiy tashabbusi bo'lgan. Bu tizimini uning keyingi ishlarida ham ko'rish mumkin.

G'ozii Olim Yunus "O'zbek lahçalarini tasnifda bir taçriba" asarida o'zbek shevalaridan material to'plaganda "baynalmilal ilmiy fonetik alifbedan (M.F.F.) foydalanganini ta'kidlaydi, lekin bu fikriga yana shunday izoh beradi: "O'zbekiston bosmaxonalarida ilmiy imloga tegishli harflar yo'qligi sababli bu asardagi o'rnaklarni o'zbek alifbesi bilan berishga majbur bo'ldim" [G'ozii Ālim Yunus 1935, 5]. G'ozii Olim Yunus asarida qo'llagan transkripsiyani tahlil qilganimizda simvol tizimidagi aksariyat harflarga murojaat qilgani ma'lum bo'ldi: **і, u, y, e, ө, ә, а, ɔ** kabi. Keyinchalik rus grafikasi asosidagi transkripsiya tizimida qo'llangan harflardan foydalangan (lekin ular G'ozii Olim Yunus aytganidek, shu davrdagi "o'zbek alifbesi" bo'lmagan), shuningdek, **ь** (uni old qator unli deb yuritgani holda, matnlarda til orqa unlisini ifoda qilgan), **ъ** (uni "ikkinchi daraja ochiq unli" uchun olgan), **æ, œ, ɐ, œ, æ, Σ, χ, ç, š** kabi belgilarni ham zaruriyat uchun ishlatgan va har bir transkripsion belgining qaysi shevada qanday akustik xususiyati borligini birga ko'rsatib boradi.

Anglashilmoqdaki, G'ozim Olimning Xalqaro fonetik alifbodan foydalanish istagi bo'lgan, lekin tadqiqotida hali bir tizimga tushmagan transkripsiyaning qo'llagan, oqibatda u qo'llagan transkripsiya e'lon qilgan matnlarini (o'rnak) o'qish va tahlil qilishni qiyinlashtirgan, lekin uning shunday tizimni yaratishga bo'lgan intilishini ijobiy baholashimiz zarur.

Bunday xilma-xilliklar boshqa dialektologlar va turkologlarda ham qayd qilinadi. Xullas, transkripsiyada tartibsizliklar yuz bergan, ayni zamonda bu holat har tomonlama ilmiy asoslangan transkripsiya tizimini yaratish zarurligini keltirib chiqargan. Pirovard natijada, fanda ilmiy va amaliy transkripsiya yaratish g'oyasi paydo bo'ldi va bu muammoni dastlab prof. V. V. Reshetov bajardi. U kirill alifbosi asosida o'zbek shevalari uchun qo'llanadigan transkripsiya tizimini ishlab chiqdi va darslikka kiritdi [Решетов, Шоабдурахмонов 1962, 37-41], hozirgacha ham bu tizimdan foydalanilib kelinmoqda¹. To'g'ri, bu ishlanma barcha shevalar uchun majburiy qilib qo'yilmadi, balki har bir dialektolog uchun erkinliklar berilgan o'rinlar ham mavjud edi. Shuning uchun dialektologik ishlarda har bir tadqiqotchi ish boshlashdan avval o'zi qo'llaydigan transkripsiya belgilari to'g'risida ma'lumot berishga majbur bo'lgan. Bu tajriba til tarixiga oid ishlarda ham bor [Абдурахманов 1967, 5]. Bu esa boshqa tilshunoslar uchun o'sha tadqiqot ishini tushunishda ayrim qiyinchiliklarni keltirib chiqargan.

Hatto V.V.Reshetov va Sh. Shoabdurahmonovlarning "O'zbek dialektologiyasi" darsligidan keyin yaratilgan darsliklarda ham transkripsiya asoslarini berishda ularning tizimiga tayanilganligi aytilgan holda, undan chekinish hollari yuz berdiki, bunday ma'lumotlar keyinchalik, avval ta'kidlaganimizdek, dialektologik tadqiqotlardagi lozim bo'lgan mazmunning tushunilishiga va talqiniga jiddiy to'sqinlik qilib kelmoqda.

Darsliklarda transkripsiya tizimini yaratish bo'yicha talablar ham uchraydi. V. V. Reshetov va Sh. Shoabdurahmonovlar har qanday tovushni (bu yerda har bir nutq tovushi demoqchi) ifodalash uchun ayrim belgi (bir belgi demoqchi) olish talab qilinadi, degan fikrni ilgari surishadi [Решетов, Шоабдурахмонов 1962, 36], bu e'tiborli fikr, lekin buning har doim imkoniyati yo'qligini o'zlari ham ta'kidlashadi. N.Rajabov esa quyidagi talablarni keltiradi

¹ V. V. Reshetovning kirill yozuvi asosidagi transkripsiyasiga bag'ishlangan maqolasi Nizomiy nomidagi TDPIning (1947) ilmiy to'plamida nashr qilingan. Bu manbadan foydalanish imkoniyati bo'lmadi, balki bu tizim V. V. Reshetovning Sh.Shoaabdurahmonov bilan birga e'lon qilgan "O'zbek dialektologiyasi" darsligiga kiritilganligi uchun shu manba asosida fikr yuritildi.

[Ражабов 1996, 75]:

1. Transkripsiyada imlo qoidalari emas, so'zlarning talaffuz xususiyatini ko'zda tutish lozim. Bu qayd talab darajasiga ko'tarilgan emas.

2. Uningcha, transkripsiyada bosh harflar qo'llanilmaydi. Bu fikrda haqiqat bor, chunki transkripsiya belgilari faqat kichik harflarda ko'rsatilishi keng tarqalgan, lekin matn yozishda gap boshida va atoqli otlarda shu belgining katta harfidan foydalanish an'anasi bor.

3. Transkripsiyada bir harf bir tovushni ifoda qilishi kerak. Bu fikr o'rinli, lekin bu talab ham ba'zan buzilib kelgan. Biz bu talablardan ijobiy baholangan o'rinlarni nazarda tutamiz.

Shuni aytish kerakki, transkripsiya umumiyligini ta'minlashda, albatta, oliy ta'lim muassasalari uchun tayyorlangan darslik va qo'llanmalarda ularning berilishi muhim rol o'ynaydi, boshqacha aytganda, transkripsiya bo'yicha dastlabki tushuncha va ko'nikmalar darslik va qo'llanmalar orqali olinadi. Shu munosabat bilan ularda yagona yondashuvning holatini aniqlash maqsadida kirill alifbosidagi transkripsiya belgilarining darsliklarda berilishini qiyosiy tahlil qilishga harakat qilamiz (unlilar)¹:

1	2	3	4	5	6	7
a	a	a	a	a	a	a
ə	ə	ə	ə	ə	ə	ə
o	o	o	o	o	o	o
e	e	e	e	e	e	e
э	э	э	э	-	э	-
€	€	€	-	€	€	€
и	и	и	и	и	и	и
ы	ы	-(ы)	ы	ы	ы	ы

¹ Raqamlar quyidagi darsliklarni ifoda qiladi:

1. Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. 1962. Ўзбек диалектологияси. Тошкент: Ўрта ва олий мактаб.
2. Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. 1978. Ўзбек диалектологияси. Тошкент: Ўқитувчи.
3. Ражабов Н. 1996. Ўзбек шевашунослиги. Тошкент: Ўқитувчи.
4. Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. 2004. Ўзбек диалектологияси. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.
5. Ashirboyev S. 2016. *O'zbek dialektologiyasi*. Toshkent: Navroz.
6. Муродова Н. 2019. Ўзбек диалектологияси. Тошкент: Barkamol fayz media.
7. Ashirboyev S. 2021. *O'zbek dialektologiyasi*. Toshkent: Nodirabegim. Lotin alifbosida yozilgan darsliklardagi kiril asosidagi transkripsiya e'tiborga olinadi.

б	б	б	б	б	б	б
б	б	б	б	б	б	б
у	у	у	у	у	у	у
у	у	у	ў	у	у	у
о	о	о	о	о	о	о
е	е	е	е	е	е	е
ў	ў	ў	A	-	ў	-

Bu jadvaldan ko'rinib turibdiki, V. V. Reshetov ishlab chiqqan transkripsiyaga asosan amal qilingan, lekin **е, є, э, в, у, ў, А** harflarining qo'llanishida farqlar bor. N. Rajabov transkripsiyani yoritishda **ы** unlisini keltirmaydi, lekin shevadan olingan misollar va matnlarda undan foydalanadi.

Undoshlar transkripsiyasi uchun amaldagi (kirill) harflar olingan, lekin ayrim o'zgarishlar qilingan: **нр** uchun **ң**, qorishiq portlovchi **ж** uchun **дж** olingan. **ң** harfining **нр** uchun olinishini tushunish mumkin, chunki boshqa turkiy tillarda bu harfdan foydalanib kelingan, ammo **дж** harfiy birikmasining berilishi asossiz edi. Bu esa keyinchalik dialektologik va til tarixi tadqiqotlarida qabul qilinmasligiga sabab bo'ldi. Shuningdek, V. V. Reshetov transkripsiyasidagi **р¹, г¹, к¹, л¹, нг¹, нг^к, т^ш, х¹, қ^х** belgilardan ham tadqiqotlarda foydalanilmadi, chunki bu belgilar qattiq-yumshoqlikni ifodalash uchun qo'llanadigan bolsa, bu hodisa bir ukladli undoshlardan boshqa barcha undoshlarga xos bo'lgan, aslida bunday belgilarga hojat bo'lmagan. Demak, kirill yozuvidan foydalanilgan davrda ham transkripsiya tizimini isloh qilishga hojat bo'lgan.

V. V. Reshetov ishlab chiqqan transkripsion belgilardan keyingi davr tadqiqotchilari erkin foydalanganlar, ya'ni shaklan bu harflar saqlangan bo'lsa-da, mazmunan boshqa maqsadlarda foydalanganlar.

Lotin yozuviga o'tilgach, transkripsiya tizimini yaratishga ehtiyoj yuzaga keldi, lekin bu yozuvga o'tishga kirishilmadi. Buning boisi shunda ediki, o'zbek shevalari bo'yicha to'plangan boy meros kirill yozuvi asosidagi transkripsiyada yozib olingan va nashr etilgan edi. Oliy o'quv yurti talabalari esa lotin yozuvida ta'lim olayotganligi tufayli kirill yozuvi asosidagi transkripsiyani o'rgatish zarurati bo'lgan. Bunda talabalarimizga o'tmish merosimizdan foydalanish imkoniyati yaratilgan edi. 2016-yildan e'tiboran esa ham lotin, ham kirill harflari ishtirokidagi transkripsiya tizimi tavsiya qilindi [Ashirboyev 2016, 18-22]. Garchand bunday yondashuv

“o’tish bosqichi” vazifasini bajargan bo’lsa ham, bu transkripsiya amaliy natija bera olmasligi ayon bo’la boshladi, ya’ni ikki tizimdagi transkripsiyani o’rganish talabalarga qiyinlik qilib qoldi. Buni hisobga olgan holda, to’laligicha lotin yozuvi asosida transkripsiya tizimini yaratish va uni o’quv jarayoniga kiritish ma’qul ko’rildi. Shuningdek, bu yaratilgan transkripsiya tizimi faqat shevalarni yozib olish uchun emas, balki tarixiy grammatika ilmida ham baravar qo’llanishini nazarda tutar edi, chunki bu ikki soha uchun alohida-alohida transkripsion sistemaning amal qilishi nafaqat o’quv jaryonida, balki ilmiy ishlarda ham noqulayliklarni keltirib chiqarar edi. Demak, keyingi ikki darslikda aks etgan transkripsiya tizimi har ikkala sohaga baravar xizmat qila olish imkoniyatini berdi. To’g’ri, sheva xususiyatlarini ko’rsatishda belgilar miqdori ko’proq kerak bo’ladi. Lotin alifbosida bu muammo bo’lmadi, balki bu borada lotin grafikasining imkoniyatlari katta ekanligi hisobga olindi. Milliy transkripsiyani yaratishda oldimizda uch yo’l turgan edi:

1. Hozirgi milliy yozuv asosida ishlab chiqish.
2. “Xalqaro fonetik alifbo” asosiga qurish.
3. Turkologiyada qo’llanayotgan transkripsiyaga tayanish.

Bu transkripsiyadan ayrim o’zgartirishlar bilan o’zbek olimlari ham foydalanganlar [Sodiqov 2009].

Har uchala alifbo lotin alifbosi asosida yaratilganligi ayon, lekin milliy transkripsiyani hozirgi milliy yozuvimiz va “Xalqaro fonetik alifbo” unsurlaridan foydalangan holda, turkologiyada qo’llanilayotgan transkripsiyaga asoslanib yaratish ma’qul ko’rildi. Bunda:

- bu yozuvlarning bir manbadan kelib chiqqanligi va o’zaro yaqinligi;

- turkologiyada qo’llanayotgan transkripsiyadan mamla-katimizda ham, xorijda ham keng foydalanilayotganligi;

- o’zbek olimlarining tadqiqot ishlaridan xorijlik olimlar yaqindan tanisha olishlari;

- yosh bo’g’in, ya’ni talabalarimiz, yosh tadqiqotchilarimiz axborot tizimlaridagi turkologiyaga oid ishlardan erkin foydalana olishlari ko’zda tutilmoqda. Endi qabul qilina-jak transkripsion belgilar tavsifiga to’xtalamiz:

a – orqa qator, quyi-keng, lablanmagan unli. Bu harfning kirilldagi va xalqaro transkripsiyadagi grafik va mazmun xusu-siyatlari mos keladi.

ä – old qator, quyi-keng, lablanmagan. Turkologiyada keng

qo'llanadi. Bu kirillga asoslangan transkripsiyada *ə* grafemasi bilan berilgan.

ā – orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan, shahar va shahar tipidagi shevalarimizda hamda tilimiz tarixida fors tilidan o'zlashgan so'zlarda uchraydi. Bu belgidan turkologik ishlarda foydalanilmaydi, o'zbek tili shevalarini o'rganishda *ɔ* harfidan foydalanib kelindi. Tavsiya etilayotgan harf xalqaro transkripsiyada bor. U o'zbek adabiy tilidagi *o* unlisiga mos keladi.

e – old qator, o'rta-keng, lablanmagan.

i – old qator, yuqori-tor, lablanmagan, turkologiyada keng foydalaniladi.

ï – orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan. Bu grafemadan ham turkologik ishlarda keng foydalaniladi.

i va *ï* unililari o'zbek shevalaridagi qisqa tovushni ifodalash uchun (*til, qil*), til tarixi matnlari uchun cho'ziq va qisqa oralig'idagi indifferent tovush uchun tavsiya etiladi.

u – orqa qator, yuqori-tor, lablangan. Turkologiyada ham, xalqaro transkripsiyada ham keng qo'llanadi.

ü – old qator, yuqori-tor, lablangan. Turkologiyada keng foydalaniladi. Kirillga asoslangan transkripsiyadagi *у* grafemasini almashtiradi.

o – orqa qator, o'rta-keng, lablangan. O'zbek adabiy tilidagi *o'* grafemasiga mos keladi.

ö – old qator, o'rta-keng, lablangan. Turkologiyada ham, xalqaro transkripsiyada ham mavjud. Kirillga asoslangan transkripsiyadagi *ө* grafemasini almashtiradi.

O'zbek tilining Namangan shahar, O'sh va Qorabuloq, Iqon kabi shevalari uchun xarakterli bo'lgan hamda o'zbek dialektologlari qo'llab kelgan *e* va *ä* o'rtasida talaffuz qilinadigan *ε* unlisi o'zbek dialektologiyasiga oid ishlarda qo'llanib kelinmoqda, simvol tizimida ham bor, ehtimol, uni saqlab qolish mumkindir, lekin biz xalqaro transkripsiyadagi *æ* harfidan foydalanishni tavsiya etgan bo'lar edik, bu, o'z navbatida, boshqa turkiyzabon dialektologlar uchun umumiy transkripsiya belgisi sifatida qo'llanishiga zamin hozirlagan bo'lar edi.

Shuningdek, tilimiz tarixida qayd qilinadigan va shevalarimizda ham saqlanib qolgan birlamchi cho'ziq unililarni ifodalashda ikki nuqta (:)dan foydalanishni saqlab qolish zaruriyati bor.

Undoshlarni transkripsiya qilishda quyidagi harflardan foydalanish maqsadga muvofiq: *b, ċ* (amaldagi *ch* o'rnida), *d, ð* (til

tarixidagi **dz** qorishiq undoshi uchun) **g, γ** (amaldagi **g'** o'rnida), **h, j** (amaldagi **u** o'rnida), **k, l, m, n, η** (amaldagi **ng** o'rnida), **p, q, r, s, š** (amaldagi **sh** o'rnida), **t, v, ž** (amaldagi **j** o'rnida).

Ma'lumki, turkiy tillarda, shu jumladan, tilimiz tarixida va shevalarimizda singarmonizm qonunining mavjudligi undoshlarning ham ikki ukladli bo'lishini taqozo etgan. Shu tufayli ham qadimgi turkiy run yozuvida undoshlarning palatal va velyar variatsiyalarini ifodalashda alohida-alohida belgilar qo'llangan (8). Faqat **q, γ, x, k, g** bir ukladli, ya'ni yo old qator, yo orqa qator bo'lgan. Turkologiyada undoshlarning velyar variantlarini ko'rsatishda ba'zan harf tagiga nuqta qo'yilgan, amaldagi aksariyat ishlarda velyar variatsiyasiga hech qanday qo'shimcha belgi qo'yilmagan, aksincha, harfning chap tomoniga akut belgisini qo'yish bilan uning palatal variatsiyasi ifoda qilingan. Bizning nazarimizda ham, keyingi yo'l qulaylikka ega, ya'ni kompyuterda harf tagiga nuqta qo'yishga nisbatan uning ustiga chiziqcha qo'yish osonroqdir. Eng muhimi, u amalda bor.

Xulosa

Yagona milliy transkripsiyaning qabul qilinishi mamlakatimizda dialektologiya, etimologiya va til tarixiga oid ishlarning saviyasini oshirishga, ilm ahli yakdilligini ta'minlashga hamda turkologiyada o'zbek tadqiqotchilari ishlarining kengroq yoyilishiga xizmat qilgan bo'lar edi. Quyida mas'ul organ tasdiqlab berishi lozim bo'lgan **O'zbek Milliy transkripsiyasi** loyihasini keltiramiz.

O'zbek Milliy transkripsiyasi (tayanch harflar)

Unlilar tizimi

a – orqa qator, quyi-keng, lablanmagan unli.

ä – old qator, quyi-keng, lablanmagan.

ā – orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan.

e – old qator, o'rta-keng, lablanmagan.

i – old qator, yuqori-tor, lablanmagan.

ī – orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan.

u – orqa qator, yuqori-tor, lablangan.

ü – old qator, yuqori-tor, lablangan.

o – orqa qator, o'rta-keng, lablangan.

ö – old qator, o'rta-keng, lablangan.

æ – old qator, o'rta-keng, lablangan.

Undoshlar tizimi

b, ĉ (ch), d, ě (til tarixidagi **dz** qorishiq undoshi uchun), **g, γ** (amaldagi **g'** o'rnida), **h, j** (amaldagi **y** o'rnida), **k, l, m, n, ŋ** (amaldagi **ng** o'rnida), **p, q, r, s, š** (amaldagi **sh** o'rnida), **t, v, ž** (amaldagi **j** o'rnida).

Shevalardagi fonemalarning variatsiyalari tadqiqotchi tomonidan shu tayanch harflarga qo'shimchha belgilar qo'yish bilan yoki boshqa yozuv tizimidan tayanch harflarga shaklan yaqin keladigan belgilar tanlash bilan amalga oshirilishi tavsiya etiladi.

Adabiyotlar

- Абдурахманов, Г. 1967. *Исследование по старотюркскому синтаксису*. Москва: Наука.
- Аманжолов, А. С. 2003. *История и теория древнетюркского письма*. Алматы: Мектеп.
- Ashirboev, S. 2016. *O'zbek dialektologiyasi*. Toshkent: Navroz.
- Hazir. 1926. "O'zbek bilim markaziga". *Maorif va o'qitg'uchi* 10-11.
- Поливанов, Е. Д. 1927. "Говор города Туркестана". *Известия АН СССР*. Отд. гуманитарных наук, 7, Л.
- Qozi Ālim Junus. 1935. *Ozbek lahçalarini tasnifda bir taçriba*. Tāshkent: OzSSR davlat naşrijati.
- Ражабов, Н. 1996. *Ўзбек шевашунослиги*. Тошкент: Ўқитувчи.
- Решетов, В., Шоабдурахмонов, Ш. 1962. *Ўзбек диалектологияси*. Тошкент.
- Sodiqov Q. 2009. *Turkiy til tarixi*. Toshkent: TDShI.

On the way to Creating the Uzbek National Transcription

Samikhan Ashirbaev¹

Abstract

In the past, the issue of Uzbek national transcription was not set at the state level, but transcription was the choice of each researcher. The emergence of the transcription used in the recording of Uzbek dialects on the initiative of V.V.Reshetov reduced the problems in this field, but it became clear that this transcription would not work in the new conditions.

¹ Samikhan Ashirbaev – Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

E-mail: samixon.ashirboyev@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-5202-6494

For citation: Ashirbaev, S. 2024. "On the way to Creating the Uzbek National Transcription". *Golden Scripts* 1: 131 – 142.

Thirty years have passed since the introduction of the Latin script in the Republic of Uzbekistan. During this period, most of our publications and press works are published in writing based on the Latin alphabet. Young people studying in modern higher education institutions have completely switched to Latin script. Now the time has come to create the transcription system, known as scientific writing, on the basis of Latin writing, and its examples have appeared. This article describes the creation of the Uzbek national transcription system, and it was developed based on the version of the International Phonetic Alphabet that is successfully used in Turkology, and the proposed system has been experimented in higher education since 2016.

Key words: *transcription, transcription symbol, transcription system, dialectology, International Phonetic Alphabet, sound, vowel and consonant sound.*

References

- Abduraxmanov, G. 1967. *Issledovanie po starotyurkskomu sintaksisu*. Moskva: Nauka.
- Amanjolov, A. S. 2003. *Istoriya i teoriya drevnetyurkskogo pisma*. Almati: Mektep.
- Ashirboev, S. 2016, 2021. *O'zbek dialektologiyasi*. Toshkent: Navroz.
- Nazir. 1926. "O'zbek bilim markaziga". *Maorif va o'qitg'uchi* 10-11.
- Polivanov, Y. D. 1927. "Govor goroda Turkestana". *Izvestiya AN SSSR*. Otd. gumanitarnix nauk, 7, L.
- QJozi Ālim Junus. 1935. *Ozbek lahçalarini tasnifda bir taçriba*. Tāşkent: OzSSR davlat naşrijati.
- Rajabov, N. 1996. *O'zbek shevashunosligi*. Toshkent: O'qituvchi.
- Reshetov, V., Shoabdurahmonov, Sh. 1962. *O'zbek dialektologiyasi*. Toshkent.
- Sodiqov Q. 2009. *Turkiy til tarixi*. Toshkent: TDShI.